Journal of Ketab-e Qayyem
ISSN: 2251 - 6026
Homepage: KQ.meybod.ac.ir
Meybod University

Validation of Reports on “the Prophet's Prayer in the Sheep Pen” on the Basis of Narration Typology

Mohsen Deymekar[1] ✉ | **Zabiollah Asadi**[2]

1. corresponding author, Associate professor, Department of Qur’anic Sciences and Interpretation, College of Qur’anic Sciences, University of Theology and Qur’anic Sciences, Mashhad, Iran. Email: dimeh@quran.ac.ir
2. MA graduate in Qur’anic sciences, College of Qur’anic Sciences, University of Theology and Qur’anic Sciences, Mashhad, Iran. Email: asadi4830@yahoo.com

Article info.

Article type:
Research Article

Article history:
Received 1 December, 2023
Received in revised form 18 July, 2024
Accepted 1 Agust, 2024
Published online 25 December, 2024

Keywords:
Biography study, Six books, Narration typology, Prayin in a sheep pen, Content criticism, Textual criticism.

Abstract

The narration of the Prophet's prayer in the sheep pen before the construction of the mosque by Anas ibn Malik is one of the reports that are incompatible with the high dignity of the Prophet (pbuh). Considering its citation in the non-Imamī Hadith heritage, especially in some of the six books, and the importance of studying the Prophet's life in the light of reliable reports and avoiding slanderous reports, it is essential to verify the authenticity of this narration. Therefore, validating and studying the accuracy of this report is the main issue of the present research. The verification of this narration in earlier Sunni narratives is the key issue of this research conducted through a typology method, comparison of documents, and investigating the possibility of its occurrence.

Studies show that the first type is a unique version of the "Sho’bah" narrating from the second type, which includes the adverb "Praying in the Sheep Pen" with changes and distortions. This type differs from another version of the narration by Ahmad ibn Hanbal and Ibn Majah from Anas ibn Malik, which does not mention praying in sheep pens. Therefore, the second type of narration suffers from being suspected. It also has the additional clause "Praying in the Sheep Pen", without which the narration would be non-offensive and preferred. The possibility of naming it as permissible and praying in a sheep pen in Imami books is another topic of discussion in this article.

Cite this article: Deymekar, M., & Asadi, Z. (2026). Validation of Reports on “the Prophet's Prayer in the Sheep Pen” on the Basis of Narration Typology. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(2), 301-320. http//doi.org/10.30512/kq.2026.13792.2671

© The author(s).
Publisher: Meybod University.
DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2026.13792.2671

Extended Abstract

Introduction

The narration of the Prophet's prayer in a sheep pen before the construction of the mosque by Anas ibn Malik is one of the reports that are incompatible with the high dignity of the Prophet (pbuh). Considering its citation in non-Imamī sources of hadith, especially in some of the six Sunni books, the importance of studying the Prophet's life in the light of reliable reports, and avoiding slanderous reports, it is essential to verify the authenticity of this narration. Therefore, validating the accuracy of this report is the main purpose of this research.

Methodology

The verification of this narration in early Sunni sources is the key issue of this research which is conducted through a typology method, comparison of documents, and investigating the possibility of its occurrence. In addition, critical analysis and textual criticism are performed.

Findings

The Prophet's cleanliness and exemplary conduct, along with the fact that he always chose the best location for prayer, demonstrate that even assuming it would be impermissible. He refrained from doing it, and there was no necessity to pray in such places. This is particularly the case given his strong emphasis on congregational prayer and the fact that enemies would taunt if he prayed in unsuitable locations. This act is permissible for people only when absolutely necessary. Thus, such a narrative does not represent the first or second type of hadith. The third type through seven categories signify "absolute permission and authorization", "recommendability", "permissibility based on necessity", and "optionality". Consequently, some of these narrations conflict with others, and certain versions of the report are invalid due to textual inconsistency and contradictory implications.

Some narrations indicating "absolute permission and authorization" or "recommendation" are abrogated by the narrations establishing "permission based on necessity". Assuming the permissibility is accepted on the grounds of necessity. Even if it were to abrogate or qualify other narrations and take precedence over them, it conflicts with the Prophet's consistent avoidance of praying in sheepfolds.

According to the reports by Bukhari, Bayhaqi, Ibn Kathir, and Zahabi, the site of the Prophet's Mosque is identified as a marbad (drying yard) for dates. Then, due to oral transmission and lack of recording and sufficient accuracy in the transmission of the first and second types of the narration by some narrators, as well as the relative verbal similarity of marbad with marbaz, over time, praying in marbat (for al-Tamr) has changed to marbaz. However, the possibility of alteration by certain narrators, such as Anas ibn Malik and Shu'bah, cannot be ruled out. The indisputable minimum, in this regard, is the narration devoid of any objectionable additions.

Conclusion

Studies show that the first type of the investigated hadith is a unique version of the "Sho'bah" narrated from the second type. It includes the adverb "Praying in the Sheep Pen" with changes and distortions. This type differs from another version of the narration reported by Ahmad ibn Hanbal and Ibn Majah from Anas ibn Malik, which does not mention praying in a sheep pen. Ibn-e Athir considers this report

authentic. Therefore, the second narration suffers from textual inconsistency. It also has the additional clause "Praying in the Sheep Pen", which makes the report offensive.

Thus, the phrase "he would pray in sheepfolds" is an additional element introduced via Anas in certain versions of the narrative concerning the Prophet's arrival in Medina and the story of the mosque land, resulting in the emergence of a second version of the hadith. This account was later transmitted to subsequent narrators in a condensed, altered, and distorted form, originating from Sho'bah, who was the sole narrator of this abridged version. Thereby, the first version of the narration was established. The first version is a concise, modified form of the second version. The second version, too, does not contain the phrase "he would pray in the sheepfold". Before the mosque was built, the Prophet used to pray at that very spot where the call to prayer was sounded.

کتاب قیّم
شاپا: ۶۰۲۶ – ۲۲۵۱
Homepage: KQ.meybod.ac.ir

اعتبارسنجی روایت «نماز خواندن پیامبر(ص) در مرابض الغنم» بر پایه گونه‌شناسی روایی

محسن دیمه کار گراب [۱] | ذبیح الله اسدی [۲]

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و تفسیر، دانشکده علوم قرآن مشهد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، مشهد، ایران. رایانامه: dimeh@quran.ac.ir
۲. دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد علوم قرآنی، دانشکده علوم قرآن مشهد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، مشهد، ایران. رایانامه: asadi4830@yahoo.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۲
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:
سیره‌پژوهی، کتب شش‌گانه، مرابض الغنم، گونه‌شناسی، نقد سندی، نقد متنی.

چکیده

هدف: هدف این پژوهش اعتبارسنجی و بررسی صحت یا سقم گزارشی از انس بن مالک در میراث کهن روایی غیر امامی، مبنی بر نماز خواندن پیامبر اکرم(ص) در مرابض الغنم پیش از ساخت مسجد نبوی است. نظر به نقل آن در برخی از کتب شش‌گانه و اهمیت بازخوانی سیره نبوی در پرتو گزارش‌های معتبر و پرهیز از گزارش‌های وهن‌آمیز، اعتبارسنجی این روایت، ضروری می‌نماید.

روش پژوهش: نظر به تفاوت گونه‌های نقل این روایت و روایات مشابه آن، پژوهش پیش‌رو، با تتبع در جوامع روایی اهل‌سنت، بر پایه روش گونه‌شناسی و مقایسه اسناد و بررسی امکان نسبت به راوی آن سامان یافته است، افزون بر آن از شیوه‌های تحلیل انتقادی و نقد متنی نیز استفاده شده است.

یافته‌ها: بررسی‌ها نشان می‌دهد که گونه اول، گونه متفرد از «شعبه» در نقل روایت مختصر و دارای تحریف تأثیرگذار در معناست که از گونه دوم مشتمل بر قید «يُصَلِّي فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ» با تغییر و تحریف اقتباس شده است؛ درحالی‌که این گونه، با تحریر دیگر روایت به گزارش احمد بن حنبل و ابن ماجه از انس بن مالک ـ که قید نماز در مرابض الغنم را ندارد: «يُصَلِّي قَبْلَ أَنْ يُبْنَى الْمَسْجِدُ، حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ» ـ متفاوت است. به همین دلیل، گونه دوم روایت، در میان گونه‌های نقل، دچار اضطراب متنی است. از سویی، دارای قید زائد «یصلی فی مرابض الغنم» است که قدر متیقن، همان نقل بدون زائد موهن است.

نتیجه‌گیری: قید «یصلی فی مرابض الغنم»، قید نوافزوده‌ای به روایت ورود پیامبر اکرم(ص) به مدینه و ماجرای زمین مسجد است که از ناحیه انس، در برخی گونه‌های روایت، به صورت قید زائد، نقل شده و منجر به شکل‌گیری گونه دوم روایت شده، این نقل بعدها به اختصار، تغییر و تحریف اثرگذار در معنا، از ناحیه شعبه ـ که متفرد در نقل روایت مختصر بوده است ـ به گونه وهن‌آمیز برای راویان بعدی، نقل شده و گونه اول روایت را شکل داده است. لذا گزارش نماز خواندن پیامبر(ص) در مرابض الغنم پیش از بناء مسجد نبوی با شأنیت والای نبوی سازگاری ندارد و نشانه‌های وضع، تحریف و تغییر موهن در آن نمایان است.

استناد: : دیمه کار گراب، محسن و اسدی، ذبیح الله. (۱۴۰۵). اعتبارسنجی روایت «نماز خواندن پیامبر(ص) در مرابض الغنم» بر پایه گونه‌شناسی روایی، کتاب قیّم، ۱۶ (۲)، پیاپی: ۳۵، ۳۲۰-۳۰۱.

DOI: http//doi.org/10.30512/kq.2026.13792.2671

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

نزاهت، پاکیزگی و آراستگی رسول خدا(ص) از جمله اوصاف ارزشمندی است که از عصر نبوی تاکنون مد نظر سیره‌نویسان بوده و به‌منزله الگویی نمونه از آن یاد شده است، با این وجود در برخی از میراث روایی کهن غیرامامی روایاتی گزارش شده که با منزلت والای نبوی همخوانی ندارد. به‌عنوان نمونه از انس بن مالک نقل شده است که «كَانَ النَّبِيُّ(ص) يُصَلِّي قَبْلَ أَنْ يُبْنَى الْمَسْجِدُ فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ» (بخاری، ۱۴۱۰، ج۱، ص۱۷۱)؛ «رسول خدا(ص) پیش از بنای مسجد در مدینه در مرابض الغنم نماز می‌خواندند». «مَرَابِضُ الغنم»، محل خوابیدن گوسفند است مانند محل نشستن انسان(طریحی، ۱۳۷۵، ج۴، ص۲۰۶). رَبَضُ الغنم، به معنی مأوی برای گوسفند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج۷، ص۱۴) و آغل گوسفندان و طویله ستوران است (بستانی، ۱۳۷۵، ص۸۰۳)؛ درحالی‌که سیره نبوی در مکان نماز، برگزیدن بهترین مکان برای نماز بود؛ به‌ویژه، با سفارش‌های بسیار ایشان نسبت به نماز جماعت و عدم ضرورت اقامه نماز در مکان‌های غیر نظیف که امکان طعنه‌زدن دشمنان به ایشان را در پی داشت. نظر به گونه‌های نقل روایت انس بن مالک، مبنی بر نماز پیامبر(ص) در مرابض الغنم پیش از ساخت مسجد، در کنار گونه‌های مشابه آن درباره حکم نماز در مرابض الغنم، این نوشتار به دنبال پاسخگویی به سؤالات پیش‌رو سامان یافته است:

۱. مهم‌ترین نقدها بر روایت یادشده از انس بن مالک چیست و آن روایت تا چه میزان اعتبار دارد؟

۲. بر پایه بررسی و تحلیل اسنادی امکان تغییر، تحریف و جعل در روایت یادشده تا چه اندازه محتمل است؟

۳. مهم‌ترین گونه‌های روایت یادشده چیست و نظر به تحریرها و گونه‌های آن در پرتو روایات حکم نماز در مرابض الغنم، چه گمانه‌هایی در نحوه صدور آن امکان پذیر است؟

تاکنون هیچ مقاله و کتابی پیرامون این موضوع نگارش نیافته است. بنابراین، هیچ پیشینه پژوهشی ندارد.

۲. گونه‌های نقل روایات نماز خواندن در مرابض الغنم

یکی از شیوه‌های ارزیابی و اعتبارسنجی روایت، بررسی تحریرها و گونه‌های آن در میراث روایی است. با مقایسه تحریرهای روایت، میزان صحت یا سقم آن را می‌توان تبیین کرد؛ همچنان که در پرتو تحلیل اسنادی، می‌توان تا حدودی به زمینه‌ها و مواضع احتمالی بروز تغییر، تحریف یا پدیده جعل دست یافت. ازاین‌رو، به منظور بررسی و اعتبارسنجی روایت انس بن مالک ـ که با منزلت والای نبوی همخوانی ندارد ـ توجه به گونه‌های نقل آن در میراث روایی تأثیرگذار است.

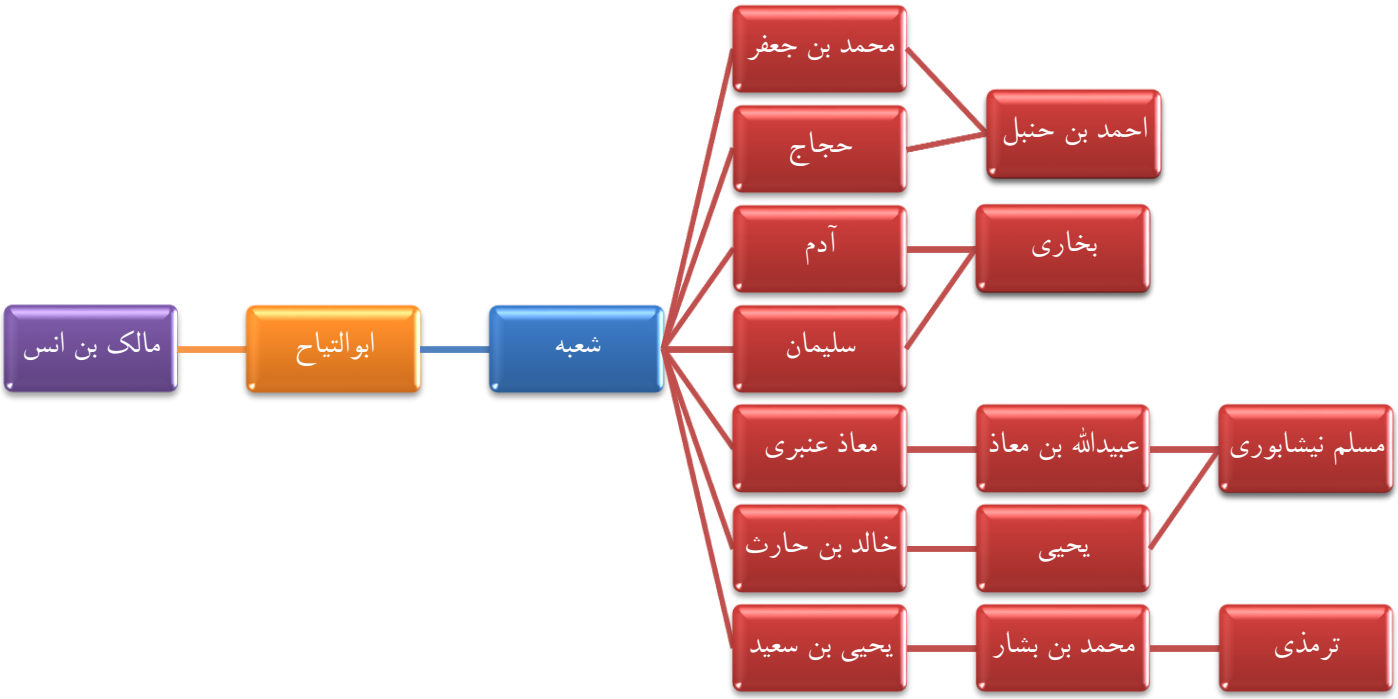
۲-۱. سنت مستمر نبوی در اقامه نماز در مرابض الغنم پیش از ساختن مسجد

گونه اول از روایت، گونه جنجال برانگیزی است که بیانگر سنت مستمر نبوی در خواندن نماز در مرابض الغنم پیش از بناء مسجد است. این گونه، مختصر و موجز در کتب کهن روایی در سده سوم انتشار یافته است: احمد بن حنبل از محمد بن جعفر و حجّاج از شعبه از ابوالتیاح از انس نقل کرده است: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ(ص) قَبْلَ أَنْ يَبْنِيَ الْمَسْجِدَ يُصَلِّي فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱، ص۳۴۳ و ج۲۰، ص۳۲۱)؛ «رسول خدا(ص) پیش از آنکه مسجد را بسازند، در مرابض گوسفند نماز می‌خواندند». در این گونه از روایت، شعبه از ابوالتیاح از انس بن مالک قرار دارد و در طبقه بعد، در کتب شش‌گانه، چند راوی این روایت را از شعبه نقل کرده‌اند:

ـ بخاری از آدم و از سلیمان بن حرب از شعبه (بخاری، ۱۴۱۰، ج۱، صص۱۷۱ و ۲۹۳).

ـ مسلم از عبیدالله بن معاذ عنبری از پدرش معاذ از شعبه و نیز، یحیی بن یحیی از خالد بن حارث از شعبه (مسلم، ۱۴۱۲، ج۱، ص۳۷۴).

ـ ترمذی از محمد بن بشّار از یحیی بن سعید از شعبه (ترمذی، ۱۴۱۹، ج۲، ص۱۴۴).

بدین ترتیب، شعبه در این گونه از نقل روایت، متفرد است. البته، ابوالتیاح این روایت را از انس، به گونه دیگری به نحو مبسوط (گونه دوم) نقل کرده است که در این گونه از نقل‌ها، نام شعبه در اسناد وجود ندارد. به جز طیالسی که روایت گونه دوم مشتمل بر «... یصلی حیث أدرکته الصلاة و یصلی في مرابض الغنم..» را نقل می‌کند و در سند آن از شعبه یاد کرده است؛ ولی طیالسی تصریح می‌کند: «حدثنا یونس قال: حدثنا أبوداود قال: حدثنا حماد بن سلمه و عبد الوارث و شعبة أحسنهم حدیثا له کلهم یحدثنا عن أبي التیاح عن أنس...» (طیالسی، بی‌تا، ص۲۲۷). در طبقه اتباع سه راوی را ذکر کرده است؛ اما یقین ندارد که هرسه راوی (حماد، عبدالوارث و شعبه)، این روایت را از ابوالتیاح از انس نقل کرده باشند؛ زیرا در اسناد دیگر، شعبه در نقل روایت گونه اول، متفرد است و ذکر شعبه در سند طیالسی غریب[1] است و با اسناد دیگر همخوانی ندارد.

از عبدالله بن عمرو بن عاص نقل شده است: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ(ص) کَانَ یُصَلِّي فِي مَرَابِدِ الْغَنَمِ وَ لَا یُصَلِّي فِي مَرَابِدِ الْإِبِلِ وَالْبَقَرِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱۱، ص۲۳)؛ «رسول خدا(ص) در مرابد غنم نماز می‌خواند؛ اما در مرابد شتر و گاو نماز نمی‌خواند». به گفته محققانِ «مسند احمد بن حنبل»، در نسخه «مکتبه قادریه» بغداد، به شماره ۶۶۱، «مرابض» ثبت است. بنابر شباهت لفظی و نگارشی مرابد و مرابض و نیز، نسخه یادشده از مکتبه قادریه، احتمال تصحیف مرابد به مرابض وجود دارد. علاوه بر ضعف سندی،

۱. حدیثی که در نقل آن یک راوی متفرد باشد و این تفرّد در هر موضعی از سند می‌تواند واقع شود (ابن‌حجر، ۱۴۲۲، ص۵۴).

به‌ویژه از ناحیه «ابن‌لهیعة» و «عبدالله بن عمرو»، عبدالله بن عمرو بن عاص پیش از پدرش اسلام آورد (ابن‌اثیر، ۱۴۰۹، ج۳، ص۲۴۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷، ج۸، ص۲۶۳) و از آنجا که در شمار مهاجران اولیه نبوده، اوائل هجرت هم در مدینه نبوده و در نتیجه، شاهد نماز رسول خدا(ص) پیش از بناء مسجد نبوی نیز، نبوده است. به‌علاوه، تفرد آن در نقل تقید و استمرار پیامبر(ص) بر نماز در مرابض الغنم، به صورت مطلق پیش از ساخت مسجد و پس از آن که هیچ ضرورتی نداشت، نیز، حاکی از عدم اعتبار این گزارش است.

۲-۲. سنت مستمر نبوی در اقامه نماز هنگام ورود وقت نماز هرچند در مرابض الغنم

گونه دوم، روایتی است که بیانگر سنت مستمر نبوی در اقامه نماز هنگام ورود وقت نماز و نیز، اقامه نماز در مرابض الغنم است. در نقل مشهور ورود رسول خدا(ص)، بخاری از عبدالوارث از ابوالتیاح از انس بن مالک نقل می‌کند: «قَدِمَ النَّبِيُّ(ص) الْمَدِينَةَ، فَنَزَلَ أَعْلَى الْمَدِينَةِ، فِي حَيٍّ... فَأَقَامَ النَّبِيُّ(ص) فِيهِمْ أَرْبَعَ عَشْرَةَ لَيْلَةً، ثُمَّ أَرْسَلَ إِلَى بَنِي النَّجَّارِ، فَجَاءُوا... وَ مَلَأُ بَنِي النَّجَّارِ حَوْلَهُ، حَتَّى أَلْقَى بِفِنَاءِ أَبِي أَيُّوبَ، وَ كَانَ يُحِبُّ أَنْ يُصَلِّيَ حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ، وَ يُصَلِّي فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ، وَ أَنَّهُ أَمَرَ بِبِنَاءِ الْمَسْجِدِ... فَقَالَ: يَا بَنِي النَّجَّارِ ثَامِنُونِي بِحَائِطِكُمْ هَذَا، قَالُوا: لَا، وَ اللَّهِ لَا نَطْلُبُ ثَمَنَهُ إِلَّا إِلَى اللَّهِ، فَقَالَ أَنَسٌ: فَكَانَ فِيهِ مَا أَقُولُ لَكُمْ: قُبُورُ الْمُشْرِكِينَ وَ فِيهِ خَرِبٌ وَ فِيهِ نَخْلٌ، فَأَمَرَ النَّبِيُّ(ص) بِقُبُورِ الْمُشْرِكِينَ، فَنُبِشَتْ، ثُمَّ بِالْخَرِبِ فَسُوِّيَتْ، وَ بِالنَّخْلِ فَقُطِعَ...»(بخاری، ۱۴۱۰، ج۱، صص۲۹۱-۲۹۲). در فراز مشابهی آمده است: «فَكَانَ يُصَلِّي حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ، وَ يُصَلِّي فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ، قَالَ: ثُمَّ إِنَّهُ أَمَرَ بِبِنَاءِ الْمَسْجِدِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۲۰، ص۴۳۰ و ج۲۱، ص۱۸۵؛ بخاری، ۱۴۱۰، ج۶، صص۲۲۶-۲۲۷؛ مسلم، ۱۴۱۲، ج۱، صص۳۷۳-۳۷۴).

قید «يُصَلِّي فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ»، ذکر خاص پس از عام «فَكَانَ يُصَلِّي حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ» است؛ گویا رسول خدا(ص) هرگاه وقت نماز داخل می‌شد، نماز را در آن مکان اقامه می‌کرد. سنت مستمر نبوی در اهمیت نماز اول وقت بوده، هرچند گاه در مرابض الغنم باشد، اگر در هنگام ورود وقت نماز، در آن مکان بودند؛ اما اینکه رسول خدا(ص)، تقید خاصی به اقامه نماز در مرابض الغنم داشته باشند، از این روایت به هیچ‌وجه برداشت نمی‌شود. به گفته حلبی، نماز ایشان در مرابض الغنم گاهی از اوقات بوده است؛ زیرا پیامبر(ص) مقید به نماز اول وقت بودند (حلبی، ۱۴۲۷، ج۲، ص۸۹).

گونه اول، بیانگر استمرار همیشگی در اقامه نماز در مرابض الغنم پیش از ساختن مسجد است؛ اما گونه دوم، اگرچه بیانگر استمرار است؛ اما مشروط به این بوده که هنگام ورود وقت نماز، در مرابض الغنم باشند. این روایت بیانگر اهمیت اقامه نماز در همان مکانی که وقت نماز داخل می‌شد، است تا ضرورت نماز اول وقت بیان شود، نه اینکه نماز در مرابض الغنم موضوعیت و تقدّس خاصی داشته باشد.

همین روایت مفصل از حماد بن سلمه از ابوالتیاح از انس بن مالک چنین نقل شده است: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ(ص) قَبْلَ ذَلِكَ يُصَلِّي فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ، حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱۹، ص۲۶۹). طبری این گزارش را صحیح می‌داند (طبری، ۱۳۸۷، ج۲، صص۳۹۶-۳۹۷). پیداست نماز در مرابض الغنم منوط به این بوده است که چنانچه هنگام ورود وقت نماز در آنجا باشند، نماز بخوانند. به همین جهت، از این فراز، تقید و استمرار نماز در مرابض الغنم در همه اوقات قابل برداشت نیست. سایر تحریرهای روایت در مقایسه با گونه یادشده، «مزید بودن» و «اضطراب متنی» این گونه را نشان می‌دهد (ن.ک: ادامه نوشتار).

۲-۳. پاسخ مثبت به سؤالی درباره نماز خواندن در مرابض الغنم

گونه دیگر از روایت به صورت سؤالی است. جابر بن سمرة گوید: شخصی از رسول خدا(ص) پرسید: در مرابض الغنم نماز بخوانم؟ آن حضرت فرمود: آری (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۲۷، صص۱۸۵-۱۸۶ و ج۳۰، صص۵۰۹ و ۶۳۱-۶۳۲ و ج۳۴، صص۴۴۷-۴۴۸ و ۴۷۰ و ۵۱۵-۵۱۶ و ۵۵۷؛ مسلم، ۱۴۱۲، ج۱، ص۲۷۵). مشابه آن از ذی الغرة (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۲۷، صص۱۸۵-۱۸۶ و ج۳۴، ص۵۵۷) و از براء بن عازب نقل شده است: از رسول خدا(ص) درباره نماز در مرابض الغنم سؤال شد. حضرت فرمود: در آنجا نماز بخوانید که برکت است (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۳۰، صص۵۰۹ و ۶۳۱-۶۳۲).

سؤال کننده از حکم صحت یا عدم صحت نمازخواندن در مرابض الغنم اطلاعی نداشته و در مقام کسب تکلیف از این حکم سؤال می‌کند. ازاین‌رو، پاسخ مثبت حضرت در این فراز، بیانگر جواز نماز در مرابض الغنم است، نه استحباب و توصیه به آن. از سویی، جمع میان این دو دسته از روایاتِ مطلق و مقید در گونه سوم، مبتنی بر قاعده اصولی حمل مطلق بر مقیّد، جواز نماز در مرابض الغنم برای شخصی است هنگام ورود وقت نماز، در آنجا باشد؛ نه اینکه شخص هنگام ورود نماز، در مکان مناسبی باشد و ابتدائاً همیشه ملزم به این باشد تا خود را به مرابض الغنم برساند و آنجا نماز بخواند.

۲-۴. امر مطلق نبوی به نماز خواندن در مرابض الغنم

گونه دیگر روایت، در قالب امر نبوی به اقامه نماز در مرابض الغنم است. احمد بن حنبل از رسول خدا(ص) نقل کرده است: «صَلُّوا فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ، وَ لَا تُصَلُّوا فِي مَعَاطِنِ الْإِبِلِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱۶، صص۳۵۷-۳۵۸ و ج۳۴، صص۱۸۱-۱۸۲ و ج۲۷، ص۳۴۳، ۳۵۳ و ج۲۸، ص۵۸۴ و ج۳۱، صص۴۴۲-۴۴۳)؛ «در مرابض گوسفندان نماز بخوانید و در خوابگاه شتران نماز نخوانید».

با فعل امر به صورت مطلق و بدون هیچ قیدی بر خواندن نماز در مرابض الغنم توصیه شده است که بیانگر استحباب نماز در مرابض الغنم است؛ ولی وقتی می‌توان به مطلق اعتماد کرد که فحص از قرائن انجام شود و از عدم وجود قرینه اطمینان حاصل شود؛ اما در مسأله پیشِ‌رو، روایات متعددی وجود دارد که با قیدهای گوناگون، امر مذکور مقید شده که شایسته است، این امر را مقید به آن قیود دانست.

۲-۵. نماز در مرابض الغنم از باب ضرورت در صورت عدم دسترسی به مکان مناسب

در گونه دیگر از روایت، امر نبوی به نماز در مرابض الغنم، مشروط به عدم دسترسی نمازگزار به مکان مناسب برای اقامه نماز است. ابوهریره از رسول خدا(ص) نقل می‌کند: «إِذَا لَمْ تَجِدُوا إِلَّا مَرَابِضَ الْغَنَمِ وَمَعَاطِنَ الْإِبِلِ، فَصَلُّوا فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱۵، ص۵۱۱ و ج۱۶، ص۲۳۸، و با قید «إذا حضرت الصلاة...»، دارمی، ۱۴۲۱، ج۲، ص۸۷۴).

طبعاً این گونه از روایت، نظر به قید عدم دسترسی گونه مطلق پیشین را مقید می‌نماید و احتمال صدور این فراز به صورت مطلق را با تردید روبه‌رو می‌سازد.

۲-۶. خواندن نماز در مرابض الغنم در صورت ورود وقت نماز و حضور شخص در آنجا

در گونه دیگر سفارش به نماز در مرابض الغنم، مقید به مواقع ورود وقت نماز و حضور شخص در آنجا بیان شده است: ابن‌مغفّل از رسول خدا(ص) نقل می‌کند: «إِذَا حَضَرَتِ الصَّلَاةُ وَأَنْتُمْ فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ فَصَلُّوا» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۳۴، صص۱۶۴-۱۶۵).

این روایت بیانگر جواز نماز در مرابض الغنم است. چنانچه انسان در هنگام ورود نماز آنجا باشد، امر «فَصَلُّوا» دلالت بر تأکید و استحباب نماز در مرابض الغنم در هنگام نماز نمی‌کند؛ بلکه به قرینه «إِذَا حَضَرَتِ الصَّلَاةُ وَ أَنْتُمْ فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ»، بیانگر جواز نماز در آنجاست؛ چنانچه وقت داخل شود و شخص آنجا باشد؛ این روایت اشاره به اهمیت فضیلت نماز اول وقت دارد؛ هرچند انسان در مرابض الغنم باشد.

مؤید دیگر بر عدم تأکید و عدم استحباب خاص، قرائن برون‌متنی است که رسول خدا(ص) در مقام رفع عسر و حرج از مسلمانان و نفی تصور بطلان نماز در مرابض الغنم، این مهم را در قالب فعل امر بیان می‌فرماید که می‌توان در صورت وقت نماز، در آنجا نماز خواند.

۲-۷. حکم تخییر، در صورت ورود وقت و حضور شخص در آنجا

گونه آخر از این روایت، تخییر در خواندن نماز در مرابض الغنم است، در صورت ورود وقت و اینکه شخص آنجا باشد. ابن‌مغفّل از رسول خدا(ص) نقل می‌کند: «إِذَا أَدْرَكَتْكَ فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ فَصَلِّ إِنْ شِئْتَ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۳۴، صص۱۷۳-۱۷۴)؛ «اگر وقت نماز داخل شد و در مرابض الغنم بودی، چنانچه خواستی، آنجا نماز بخوان». نمازگزار مخیر است تا اگر خواست، آنجا نماز بخواند و اگر نخواست، می‌تواند بیرون رود و در مکان مناسب نماز بخواند؛ ولی از این روایت، ترجیح نماز در مرابض الغنم، هنگام ورود وقت نماز، نسبت به مکان دیگر برداشت نمی‌شود؛ بلکه بیانگر جواز و تخییر است.

۳. بررسی و نقد روایت انس بن مالک

پس از بررسی وضعیت رجالی انس بن مالک، به نقد توجیهی در دفاع از گزارش انس پرداخته می‌شود. سپس، به بررسی و نقد آن اشاره می‌گردد.

۳-۱. وضعیت رجالی انس بن مالک

بی‌گمان در اعتبارسنجی روایت، بررسی‌های رجالی از اهمیت بسیاری برخوردار است؛ به‌ویژه، افرادی که مؤثر و متفرد در نقل یا بازنشر روایت هستند. در این میان، با پی‌جویی گرایش‌های راوی در سایر میراث روایی نیز، می‌توان در کنار کتب رجالی، به شناخت بهتری از افراد اثرگذار در نقل و بازنشر دست یافت.

انس بن مالک انصاری از قبیله خزرج از صحابه پیامبر(ص) بود. در هشت سالگی، خدمت پیامبر(ص) نائل شد (ابن‌سعد واقدی، ۱۴۱۰، ج۷، ص۱۲). خادم پیامبر(ص) بود و عمر طولانی داشت (ابن‌سعد واقدی، ۱۴۱۰، ج۷، صص۱۷-۲۶؛ بخاری، بی‌تا، ج۲، صص۲۷-۲۸؛ ذهبی، ۱۴۱۳، ج۳، صص۳۹۵-۳۹۶؛ ابن‌حجر، ۱۴۰۴، ج۸، صص۶-۱۰؛ تفرشی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص۲۴۹). به گفته ابن‌حجر، اهل‌سنت اجماع دارند که همه صحابه، عادل هستند و جز تعداد اندکی از مبتدعه، با این مطلب مخالفت نکرده‌اند (ابن‌حجر، ۱۴۱۵، ج۱، ص۱۶۲)؛ اما شیعیان، چنین باوری ندارند. انس به دلیل انحراف از امام علی(ع)، شخصیتش مورد

طعن قرار دارد. امام علی(ع) از او خواست تا در صدور حدیث غدیر شهادت بدهد؛ اما خودداری کرد. در نتیجه، امام(ع) نفرینش کرد و به بیماری برص مبتلا گشت (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۲، ص۵۸۰؛ ابن‌بابویه، ۱۳۶۲، صص۱۲۲-۱۲۳؛ ابن‌بابویه، ۱۴۰۳، ج۱، ص۲۱۹؛ مفید، ۱۴۱۳، ج۱، ص۳۵۱؛ ابن‌ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج۱۹، ص۲۱۷). این امر در خصوص یادآوری احادیث نبوی به طلحه و زبیر نیز، نقل شده است که انس خودداری ورزید و فراموشی را بهانه کرد و مبتلا به نفرین حضرت شد (سیدرضی، بی‌تا، ص۵۳۰). در روایت امام صادق(ع)، انس بن مالک، یکی از سه نفری است که بر پیامبر(ص) دروغ بسته‌اند (ابن‌بابویه، ۱۴۰۳، ج۱ ص۱۹۰؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج۲، ص۲۱۷؛ خویی، ۱۳۷۲، ج۳، ص۱۴۹).

نظر به عدالت انس و پذیرش روایات وی نزد اهل‌سنت، طبعاً بررسی‌های اسنادی و گونه‌شناسی در اعتبارسنجی روایت وی، اثرگذار خواهد بود.

۳-۲. بررسی احتمال نامگذاری از باب مجاز، بر پایه پیشینه موضع مسجد النبی(ص)

در توجیه گزارش انس بن مالک مبنی بر نماز پیامبر(ص) در مرابض الغنم می‌توان گفت، مکانی که رسول خدا(ص) پیش از ساختن مسجد در آن نماز می‌خواندند، قبلاً محل نگهداری شتر و گوسفند بوده است، نه هنگام انتخاب مکان نماز؛ گویی تغییر کاربری یافته و محل نماز قرار گرفته است. بنابراین، مرابض الغنم برای آنجا اسم علم گشته و با مهیانمودن آن مکان برای نماز، دیگر محل نگهداری شتر و گوسفند نبوده است.به علاوه، زمین مسجد نبوی، «مِربد»ی متعلق به دو یتیم به نام سهل و سهیل در اختیار اسعد بن زراره بوده است (ابن‌سعد واقدی، ۱۴۱۰، ج۱، ص۱۸۴؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج۱، ص۲۶۶) و یکی از معانی مربد نیز، مکانی برای نگهداری شتر و گوسفند است. این دیدگاه در توجیه گزارش انس بن مالک است؛ اما اشکالات متعددی بر آن وارد می‌شود:

اشکال اول: اگرچه یکی از معانی «مِربد»، محل حبس و نگهداری شتر و گوسفند است (ابن‌اثیر، بی‌تا، ج۲، ص۱۸۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج۳، ص۱۷۱)؛ با این وجود، یکی دیگر از معانی مربد، محل نگهداری خرما و خشک‌کردن آن است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج۸، ص۳۱؛ زمخشری، ۱۹۷۹، ص۲۱۵؛ زمخشری، ۱۴۱۷، ج۱، ص۱۴۷؛ ابن‌اثیر، بی‌تا، ج۱، ص۲۱۳؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج۱، ص۲۳۸). همچنین، مکانی که بعداً مسجد پیامبر(ص) شد، «مربد للتمر» بوده است (بخاری، ۱۴۱۰، ج۶، صص۲۱۲-۲۱۳؛ بیهقی، ۱۴۰۵، ج۲، ص۵۳۸؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷، ج۳، صص۱۸۶-۱۸۷ و ۲۱۵؛ ذهبی، ۱۴۱۳، ج۱، ص۳۳۴).

اشکال دوم: آنچه از الفاظ و عبارات روایت اول انس بن مالک به ذهن متبادر می‌شود، معنای حقیقی مرابض الغنم است، نه مجاز و اطلاق از باب اسم علم. در واقع، روایت انس ظهور در معنای حقیقی مرابض الغنم دارد و در گزارش او، قیودی نیست که از باب قرینه صارفه، ظهور عبارات روایت به تعبیر مجازی، از باب اسم علم انصراف یابد.

اشکال سوم: در روایت دوم انس بن مالک: «فَكَانَ يُصَلِّي حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ، وَ يُصَلِّي فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ، ثُمَّ إِنَّهُ أَمَرَ بِبِنَاءِ الْمَسْجِدِ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۲۰، ص۴۳۰؛ بخاری، ۱۴۱۰، ج۶، صص۲۲۶-۲۲۷؛ مسلم، ۱۴۱۲، ج۱، صص۳۷۳-۳۷۴)، تبادر، معنای حقیقی را در ذهن تداعی می‌کند. جمله دوم پس از جمله اول نشان می‌دهد، هرگاه رسول خدا(ص) وقت نماز داخل می‌شد، در همان مکان نماز می‌خواندند؛ هرچند مرابض الغنم باشد و افزودن قید دوم، پس از ورود وقت نشان می‌دهد، اقامه نماز اول وقت بر تأخیر آن ترجیح دارد؛ هرچند هنگام ورود وقت، در مرابض الغنم باشند.

اشکال چهارم: از عناوین ابوابی که محدثان پیش از نقل روایات مرابض الغنم بیان کرده‌اند نیز، برداشت می‌شود که معنای حقیقی مرابض الغنم را در نظر داشته‌اند (ن.ک: «بَابُ الصَّلَاةِ فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ وَ مَعَاطِنِ الْإِبِلِ» (دارمی، ۱۴۲۱، ج۲، ص۸۷۴)، «بَابُ أَبْوَالِ الْإِبِلِ وَ الدَّوَابِّ وَ الْغَنَمِ وَ مَرَابِضِهَا» (بخاری، ۱۴۱۹، ج۱، ص۱۷۰)، «بَابُ الصَّلَاةِ فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ» (بخاری، ۱۴۱۹،

ج۱، ص۲۹۳)، «بَابُ الصَّلَاةِ فِي أَعْطَانِ الْإِبِلِ وَ مُرَاحِ الْغَنَمِ» (ابن ماجه، ۱۴۱۸، ج۲، ص۷۹) و «بَابُ مَا جَاءَ فِي الصَّلَاةِ فِي مَرَابِضِ الْغَنَمِ وَ أَعْطَانِ الْإِبِلِ» (ترمذی، ۱۴۱۹، ج۲، ص۱۴۳). شروح کتب شش‌گانه نیز، معنای حقیقی را در نظر گرفته‌اند و در این راستا، برخی مباحث فقهی را مطرح کرده‌اند. به‌عنوان نمونه، طهارت یا عدم طهارت ابوال و ابعار گوسفند، عدم طهارت مرابض گوسفند (ابن‌حجر، بی‌تا، صص۲۹۴-۲۹۵؛ قسطلانی، ۱۳۲۳، ج۱، ص۳۰۱) و جواز نماز در مرابض گوسفند (عینی، بی‌تا، ج۳، ص۱۴۹).

بنابر گزارش بلاذری، اسعد بن زراره، پیش از ورود رسول خدا(ص) به مدینه، در مسجدی همراه با برخی از مسلمانان نماز می‌خواندند و پیامبر(ص) در آنجا نماز اقامه می‌کردند. سپس، از اسعد بن زراره خواستند زمین متصل به مسجد را که متعلق به دو یتیم به نام سهل و سهیل و در اختیار اسعد بود، برای مسجد خریداری کنند (بلاذری، ۱۹۸۸، ص۱۶؛ ابن‌سیدالناس، ۱۴۱۴، ج۱، ص۲۲۵؛ سمهودی، ۲۰۰۶، ج۱، ص۲۵۱). ازاین‌رو، مسجدی که اسعد با مسلمانان در آن نماز می‌خواند، متصل به زمین دو یتیم بود که این زمین بر اساس اسناد روایی و تاریخی، «مربد للتمر» بوده است.

با وجود این، در سایر گزارش‌ها، نامی از «مربد» و خریداری یا بخشیدن زمین توسط دو یتیم نیامده است؛ بلکه پیامبر(ص) از تعبیر «حائط» به معنی بستان استفاده کرده‌اند، بستانی که در آن نخل وجود داشته، از ناحیه بنی‌نجار هبه شده است(رک: بخاری، ۱۴۱۰، ج۱، ص۲۹۲ و ج۴، ص۳۸ و ج۵، صص۲۸-۲۹؛ مسلم، ۱۴۱۲، ج۱، ص۳۷۳؛ ابوداود، ۱۴۲۰، ج۱، ص۲۲۸؛ نسائی، ۱۴۱۱، ج۱، ص۲۵۹). بر پایه این گزارش‌ها، هیچ سخنی از مربد دو یتیم نیست و زمین مسجد، از بساتین مدینه بوده است. با این توضیح گفتنی است:

ـ بنابر گزارش بلاذری، مکانی که رسول خدا(ص) در آن نماز می‌خواندند، همان مکانی بود که اسعد بن زراره با برخی مسلمانان در آن نماز می‌خواندند و بعداً، زمین متصل به مسجد را که متعلق به دو یتیم بود، به مسجد وصل نمودند. گویی دو زمین بوده است؛ یکی، محل نماز اسعد بن زراره و رسول خدا(ص) و دیگر، زمین متصل به آن می‌باشد که متعلق به دو یتیم بوده است. بدین جهت، مکان نماز محل مناسب نماز بوده و بعداً، آن زمین «مربد للتمر» به مسجد افزوده شد. بنابراین، هیچ محذوریت و محدودیتی برای اقامه نماز، پیش از بناء مسجد وجود نداشته است که مرابض الغنم برای نماز انتخاب شود.

ـ یا مکانی که در آن نماز می‌خواندند، یکی از بستان‌های مدینه در اختیار بنی‌نجار بوده است که اسمی از دو یتیم و مربد در آن نیامده است.

ـ یا مکانی که رسول خدا(ص) پیش از بناء مسجد، در آنجا نماز می‌خواندند، مربد للتمر بوده نه مربض الغنم و زمین متعلق به دو یتیم بوده است.

جمع میان برخی از احتمالات نیز ممکن است؛ اما هیچ‌یک از احتمالات یادشده، نشان نمی‌دهد که رسول خدا(ص)، پیش از بناء مسجد، در مرابض الغنم نماز خوانده باشند. به همین دلیل، احتمال مجاز و از باب اسم علم در روایت انس بن مالک، توجیه مناسبی نیست.

۳-۳. بررسی روایت بر اساس گونه‌شناسی روایات نماز در مرابض الغنم

نمازخواندن در مرابض الغنم در میراث روایی اهل‌سنت به گونه‌های زیر نقل شده است:

ـ گونه اول: سنت مستمر نبوی پیش از ساختن مسجد، در نمازخواندن در مرابض الغنم.

ـ گونه دوم: سنت مستمر نبوی در اقامه نماز، هنگام ورود وقت نماز؛ هرچند در مرابض الغنم.

ـ گونه سوم: جواز نماز در مرابض الغنم.

ـ گونه چهارم: امر مطلق نبوی به نمازخواندن در مرابض الغنم بدون قید.

ـ گونه پنجم: جواز نماز در مرابض الغنم، از باب ضرورت، در صورت عدم دسترسی به مکان مناسب.

ـ گونه ششم: خواندن نماز در مرابض الغنم، در صورت ورود وقت نماز و حضور شخص در آنجا.

ـ گونه هفتم: حکم تخییر نماز در مرابض الغنم، در صورت ورود وقت و حضور شخص در آنجا.

۳-۳-۱. نقد و بررسی گونه‌های روایات نماز در مرابض الغنم

گونه دوم به دلیل تعدد نقل و کثرت راویان، شهرت بیشتری نسبت به گونه اول دارد؛ ولی گونه اول و دوم هر دو موقوف و داری تفرد چندجانبه است و به دلیل قید «یصلی فی مرابض الغنم»، با روایت مشابهی از انس دچار اضطراب متنی است؛ زیرا احمد بن حنبل و ابن‌ماجه از حماد بن سلمه از ابوالتیاح از انس بن مالک، روایتی مشابه با گونه دوم نقل کرده‌اند؛ اما در آن، قید «یصلی فی مرابض الغنم» وجود ندارد: «كَانَ مَوْضِعُ مَسْجِدِ النَّبِيِّ(ص) لِبَنِي النَّجَّارِ... وَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ(ص) يُصَلِّي قَبْلَ أَنْ يُبْنَى الْمَسْجِدُ، حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱۹، ص۲۱۷؛ ابن‌ماجه، ۱۴۱۸، ج۲، ص۶۲). ابن‌اثیر این گزارش را صحیح می‌داند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج۲، ص۱۱۰).

در جمع میان دو گونه اول و دوم باید گفت: جمع اول، بنا بر استمرار سنت در گونه دوم، همان نتیجه مستفاد از گونه دوم است و جمع دوم، بنا بر مقیدبودن گونه دوم به گاهی از اوقات، حمل مطلق بر مقید می‌شود و در این صورت، سنت استمرار نبوی اقامه نماز اول وقت بوده است؛ هرچند در مرابض الغنم باشد. بنابراین، تقید رسول خدا(ص) در اقامه نماز در مرابض الغنم ثابت نمی‌شود.

اضطراب متنی گونه دوم با نقل احمد بن حنبل و ابن‌ماجه که تعارض را می‌رساند، نباید از نظر دور داشت.

برآیند گونه سوم و چهارم نیز، جواز یا استحباب نماز در مرابض الغنم است؛ اگر وقت داخل شود و شخص آنجا باشد.

برآیند گونه ششم و هفتم نیز، حکم تخییر در اقامه نماز در مرابض الغنم است؛ اگر وقت داخل شد و شخص آنجا باشد.

گونه پنجم با گونه هفتم در تعارض است؛ زیرا یکی بیانگر جواز نماز در آنجا از باب ضرورت است؛ اگر مکان مناسبی برای نماز پیدا نشد و دیگری بیانگر تخییر است.

در یک نگاه کلی، گونه‌های سوم تا هفتم، نهایتاً، بیانگر «اذن و جواز مطلق» یا «استحباب»، «جواز از باب ضرورت» و «تخییر» است. برخی از این روایات، با برخی دیگر در تعارض است. با وجود تعارض مذکور، احتمال اینکه برخی از این گونه‌ها، به دلیل اضطراب متنی و تعارض دلالی، از اساس، فاقد اعتبار است یا اینکه روایات، بیانگر «اذن و جواز مطلق» یا «استحباب» منسوخ است که توسط روایات «جواز از باب ضرورت» نسخ شده باشد. جواز از باب ضرورت با حکم تخییر مذکور نیز، قابل جمع است.

ـ نمازخواندن پیامبر(ص) در مرابض الغنم، اعم از گونه اول و گونه دوم، از متفردات روایی انس بن مالک است که هیچ‌یک از صحابه، آن را نقل نکرده‌اند؛ جز روایت عبدالله بن عمرو بن عاص که مورد نقد و بررسی قرار گرفت. از سویی، گونه اول مبنی بر تقید رسول الله(ص) به نماز در مرابض الغنم، از تفردات روایی شعبه از ابوالتیاح از انس بن مالک است که با نقل‌های مشهور ابوالتیاح از انس بن مالک، در گونه دوم تفاوت دارد. بنابراین، گونه اول تقید مستمر مذکور، به احتمال قوی از ناحیه شعبه ساخته شده است.

ـ در برخی روایات، قید «یصلی فی مرابض الغنم» در نقل انس بن مالک نیست (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶، ج۱۹، ص۲۱۷؛ ابن‌ماجه، ۱۴۱۸، ج۲، ص۶۲). بدین ترتیب، نوع اول و دوم، نسبت به این دسته از روایات، زائد و مزید به حساب می‌آید و به لحاظ اصولی و فقه‌الحدیثی می‌توان به قدر متیقن که «عدم زائد موهن» هست، نظر داد.

ـ سن انس بن مالک هنگام ورود رسول خدا(ص) به مدینه ۸ یا ۹ یا ۱۰ سال بوده است (ابن‌سعد، ۱۴۱۰، ج۷، صص۱۲، ۱۴؛ ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲، ج۱، ص۱۰۹؛ ابن‌اثیر، ۱۴۰۹، ج۱، ص۱۵۱؛ ابن‌حجر، ۱۴۱۵، ج۱، ص۲۷۶) و با توجه به بالغ نبودنش، نمی‌توان به گزارش متفردی از دوران کودکی‌اش اعتماد کرد؛ گزارشی که سایر صحابه نقل نکرده‌اند.

ـ انس بن مالک در حضور امیرالمؤمنین(ع) حاضر نشد تا حدیث غدیر را که در روز غدیرخم سال یازده هجری حضور داشت، تأیید کند و فراموشی و پیری را بهانه کرد. امام(ع) او را نفرین کرد و به بیماری پیسی مبتلا گشت (ابن‌قتیبه، ۱۹۹۲، ص۵۸۰؛ ابن‌بابویه، ۱۳۶۲، صص۱۲۲-۱۲۳؛ مفید، ۱۴۱۳، ج۱، ص۳۵۱؛ ابن‌ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج۱۹، ص۲۱۷). حال چگونه آن واقعه عظیم را فراموش کرده؛ اما مکان نماز «مرابض» مربوط به ۱۱ سال پیش از ماجرای غدیر و رحلت نبوی را به یاد داشته باشد؟!!

ـ این روایت با آیه ﴿**لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فيهِ فيهِ رِجالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرينَ**﴾ (توبه: ۹/ ۱۰۸) مغایرت دارد؛ زیرا برخی مؤمنان، در مسجد سعی بسیاری در طهارت داشتند. اگرچه این آیه در زمینه طهارت با آب مطرح شده است؛ اما بیانگر مطلق اهمیت و لزوم طهارت در نماز است. این امر با خواندن نماز در آغل گوسفندان ـ که در مظان آلودگی‌هاست ـ مغایرت جدی دارد.

ـ روایت گونه اول که بیانگر سنت مستمر نبوی در نمازخواندن در مرابض الغنم است، از متفردات روایی «شعبه» از ابوالتیاح از انس بن مالک است؛ درحالی‌که در روایات دیگران از ابوالتیاح از انس بن مالک، تصریح شده است که رسول خدا(ص) هرکجا وقت نماز داخل می‌شد، نماز می‌خواندند؛ هرچند گاه در مرابض الغنم باشد که در این صورت، روایت دوم به چند طریق نقل شده است و نسبت به روایات متفرد از شعبه، از اعتبار بیشتری برخوردار است. بنابراین، گونه اول به لحاظ متنی، گونه مختصرشده غیرحرفه‌ای و تغییریافته از ناحیه شعبه (و به احتمال ضعیف‌تر، از ناحیه ابوالتیاح در نقل برای شعبه) است که معنای متفاوتی را نسبت به معنای روایت گونه دوم افاده می‌کند.

ـ از قید «حیث ادرکته الصلاة» پیداست، مراد هنگام داخل‌شدن وقت نمازهای واجب است؛ درحالی‌که یکی از مسلمات سیره نبوی، اقامه نماز به جماعت بوده است. به همین علت، یا باید مسلمانان هنگام ورود وقت نماز، خود را به مرابض الغنم برسانند و آنجا نماز بخوانند که بسیار بعید است، یا اینکه رسول خدا(ص)، گاه هنگام ورود وقت نماز، در مرابض الغنم باشند و خود را به جماعت مسلمانان برای اقامه نماز جماعت نرسانند که این نیز بعید است. سیره نبوی چنین بوده است که خود را به جمع مسلمانان برسانند و نماز را به جماعت اقامه کنند؛ چه در خانه ابو ایوب یا در بخش‌هایی از مسجدی که بناء آن کامل نشده بود؛ اما امکان نماز وجود داشت و یا در اطراف خانه ابو ایوب و در کنار مسجد در حال ساخت. این حالات متصور عقلی نیز، در تعارض با تقید به اقامه نماز در مرابض الغنم است.

ـ نماز پیامبر(ص) در مرابض الغنم تنها در مدینه نقل شده است؛ درحالی‌که ایشان در بدو ورود به مدینه، گوسفندی نداشتند که در مرابض الغنم نماز بخوانند. همچنین، حضور مستمر ایشان در مرابض الغنمِ متعلق به انصار نیز، عقلاً و عادتاً منتفی است؛ زیرا ایشان دلیل عقلی، فردی و اجتماعی بر ضرورت حضور در مرابض الغنم نمی‌دیدند. مهاجران و انصار نیز، به حضور پیامبر(ص) در مرابض الغنم نیازی نداشتند. حضور در مرابض الغنم برای رسیدگی امور مسلمانان نیز، ضرورتی نداشته و ثابت نشده است؛ چه رسد به حضور مستمر و نیز، اینکه فرعی مترتب بر آن مطرح شود که در هنگام اذان آنجا نماز خوانده‌اند یا نخوانده‌اند. علاوه بر این موارد، برای رسیدگی به امور مسلمانان، با همه محدودیت‌های مکه، هرگز در مرابض الغنم نماز نخواندند. طبعاً انگیزه کافی برای مخالفان

و جاعلان حدیث وجود داشت که در صورت تحقق چنین امری، از آن بهره‌برداری کرده و با داستان‌پردازی، آن را توسعه دهند؛ چه رسد به مدینه که به دور از محدودیت مشرکان، در اختیار ایشان بود.

از سویی، پیامبر(ص) در آن یک یا دو هفته که در قبا در انتظار امام علی(ع) و فواطم بودند، در مرابض الغنم نماز نخواندند؛ بلکه در آن مدت کوتاه، مسجد قبا را با صحابه ساختند و آنجا نماز می‌خواندند؛ درحالی‌که آن دوران، به حساسیت دوران مدینه نبود.

ـ پیامبر(ص) در چهار روزی که در قباء بودند، مسجد قبا را ساختند (مسعودی، ۱۴۰۹، ج۲، ص۲۷۹؛ ابن‌هشام، بی‌تا، ج۱، ص۴۹۴؛ خلیفة بن خیاط، ۱۴۱۵، ص۱۸؛ ابن‌اثیر، ۱۴۰۹، ج۴، ص۱۹۵؛ مقریزی، ۱۴۲۰، ج۹، ص۱۹۹). علاوه بر چهار روز، احتمال بضعة عشر یوماً نیز، نقل شده است (طبری، ۱۳۸۷، ج۲، ص۳۸۳؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲، ج۳، ص۶۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷، ج۳، ص۱۹۶). امام علی(ع) پس از هجرت رسول خدا(ص)، سه روز در مکه ماندند که به نیابت از پیامبر(ص)، ودائع را به صاحبان آنها بازگردانند و سپس، به پیامبر ملحق شدند (مسعودی، ۱۴۰۹، ج۱، ص۴۹۳؛ طبری، ۱۳۸۷، ج۲، ص۳۸۲؛ بیهقی، ۱۴۰۵، ج۲، ص۴۶۴؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲، ج۳، ص۶۵؛ ابن‌اثیر، ۱۴۰۹، ج۳، ص۵۹۲؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷، ج۳، ص۱۹۷). نظر به اینکه هجرت امام علی(ع) از مکه، سه روز پس از حرکت پیامبر(ص) بوده است و پیامبر در قبا منتظر ایشان بودند، رسیدن امام علی(ع) به رسول خدا(ص) در قبا، دستِ کم، سه روز یا اندکی بیشتر از رسیدن پیامبر(ص) به قبا بوده و دلیل اصلی توقف پیامبر(ص) در قبا، رسیدن امام علی(ع) بوده است که همراه ایشان به مدینه وارد شوند. بدن ترتیب، قول چهار روز توقف در قبا، نسبت به قول دیگر قوی‌تر است.

ـ چه کمتر از یک هفته یا حدود دو هفته اقامت در قبا، مسجد آن سامان ساخته شد. ازاین‌رو، ساخت مسجد مدینه نیز، نیازمند زمان طولانی نبوده؛ زیرا بنای مساجد در عصر نبوی، دور از تجملات و امور غیرضروری بوده است؛ به‌ویژه آنکه دیوارها با سنگ و ستون‌ها با تنه نخل برافراشته می‌شد و سقف مسجد نیز، از نوع سایبان با استفاده از شاخ و برگ‌های درختان بوده است. به همین دلیل، مسجدی با ویژگی‌های مذکور، در کمترین زمان، حتی کمتر از یک ماه ساخته شده است.

ـ زمان اقامت پیامبر(ص) در خانه ابو ایوب یک ماه بوده است تا اینکه مسجد ساخته شد (مسعودی، ۱۴۰۹، ج۲، ص۲۸۰؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷، ج۸، ص۵۸). به گفته برخی دیگر، پیامبر(ص) هفت ماه تا اتمام ساختمان مسجد و منزل، در خانه ابو ایوب بودند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰، ج۱، ص۱۸۳؛ بلاذری، ۱۹۸۸، ص۱۶؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج۱، ص۲۶۷؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۷، ج۳، ص۲۰۲؛ مقدسی، بی‌تا، ج۴، ص۱۷۸؛ صالحی شامی، ۱۴۱۴، ج۳، ص۲۷۵؛ مقریزی، ۱۴۲۰، ج۱، صص۶۷، ۷۰ و ج۷، ص۲۸۳). نظر به سرعت ساخت مسجد قبا، به احتمال بسیار، مسجد مدینه نیز، در کمترین زمان ممکن ساخته شده است. بنابراین، احتمال یک ماه، احتمال قوی‌تر است.

ـ در آن دوران که خداوند، جان پیامبرش را از گزند کفار حفظ کرده و یک مقطع تاریخی را پشت سر گذاشته و ورود او به مدینه، زمینه مناسبی برای تشکیل حکومت اسلامی است، طبعاً زمانی است که دسته‌های گوناگون مهاجران و انصار، پایبندی و وفاداری خویش را به ایشان اعلام نمایند. بر این اساس، نماز در مرابض الغنم امر شایسته‌ای نیست.

ـ اسعد بن زراره و برخی دیگر، پیش از ورود رسول خدا(ص)، در مکانی که از آن به مسجد تعبیر شده است (بلاذری، ۱۹۸۸، ص۱۶) و بعداً موضع مسجد قرار گرفت، نماز می‌خواندند و رسول خدا(ص) نیز، در آن مکان، همراه با مسلمانان نماز می‌خواند. بنابراین، با وجود مکان مناسب برای نماز جماعت پیش از بنای مسجد، نیازی به نمازخواندن در مرابض الغنم نبود.

ـ رسول خدا(ص) پس از خروج از قبا، پیش از ورود به مدینه، در میان بنی سالم، اولین نماز جمعه را همراه مسلمانان خواندند (مسعودی، ۱۴۰۹، ج۲، ص۲۷۹). بنابراین، رسول خدا(ص) پیش از ورود به مدینه، نماز جمعه و اقامه نماز جماعت با عموم مسلمانان را شروع کرده بودند (در مکه نیز، نماز جماعت با تعداد اندک نمازگزاران، با محدودیت‌هایی اقامه می‌شد). طبعاً این سنت

با عدم محدودیت‌ها در مدینه، گرویدن دسته‌دسته مردم به اسلام و اعلام همراهی و وفاداری با رسول خدا(ص)، به طرز گسترده‌تری در مدینه ادامه و گسترش یافته است. بنابراین، بسیار بعید است که رسول خدا(ص) در مرابض الغنم نماز جماعت خوانده باشند، یا پیامبر(ص) جدای از جماعت مسلمانان، به فرادی در مرابض الغنم نماز بخوانند.

در مجموع، قید «یصلی فی مرابض الغنم/ و فی مرابض الغنم»، قید نوافزوده‌ای به روایت قدوم نبوی به مدینه و ماجرای زمین مسجد است که تنها از انس بن مالک نقل شده است که این نقل، بعدها به اختصار و تغییر و تحریف اثرگذار در معنا، از ناحیه شعبه برای راویان بعدی ـ که متفرد در نقل روایت مختصر بوده است ـ نقل شده است. به علاوه، پیامبر اکرم(ص) مقیّد بودند، در هنگام ورود وقت نماز در مکان مناسب، نماز را اقامه کنند.

ـ گونه‌های دیگر روایت (گونه سوم تا هفتم) نیز نهایتاً، دلالت بر جواز از باب ضرورت و تخییر می‌کند که هیچ‌کدام به این امر دلالت ندارد که خود پیامبر اکرم(ص)، چنین کاری را انجام داده باشند. بر این اساس، از بخاری باید تعجب کرد که با وجود دسترسی به گونه‌های نقل روایات نماز در مرابض الغنم، دو گونه اول را نقل کرده است؛ درحالی‌که احمد بن حنبل، همه گونه‌های آن را گزارش کرده و دارمی نیز، تنها گونه‌ای را نقل کرده است که اگر وقت نماز شد و مکانی جز مرابض الغنم پیدا نکردید، در آنجا نماز بخوانید (دارمی، ۱۴۱۲، ج۲، ص۸۷۴).

بر پایه گزارش بخاری، بیهقی، ابن‌کثیر و ذهبی که مکان مسجد نبوی، مربد للتمر بوده است، بعید نیست، به دلیل نقل مشابه لفظی، «مرابد» به «مرابض» تغییر یافته باشد؛ گویی زمین مسجد، قبلاً مربد تمر بوده، نه مربد شتر و گوسفند؛ ولی در مقام نقل شفاهی و عدم ضبط و دقت کافی در نقل روایت از ناحیه راویان و شباهت نسبی لفظی و تلفظی مربد با مربض و نیز، معنای دوم مربد، به معنی مربض الغنم، به مرور زمان، نماز در مرابد (للتمر) به مرابض تغییر یافته است. همچنین، احتمال تصرف و تعمد از ناحیه برخی راویان همچون انس بن مالک و شعبه، بعید نیست.

۴. حکم نماز در مرابض الغنم در میراث روایی و فقهی امامیه

در فرمایش امام صادق(ع) به محمد بن مسلم، نماز در اعطان ابل را منوط به خوف از دست‌دادن متاع و مشروط به نظافت آن دانسته‌اند و نماز در مرابض الغنم را روا دانسته‌اند (کلینی، ۱۳۶۵، ج۳، صص۳۸۷-۳۸۸؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج۲ ص۲۲۰). مشابه آن از حلبی از آن امام همام نقل شده است (کلینی، ۱۳۶۵، ج۳، ص۳۸۸؛ ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج۱، ص۲۴۳).

در روایت سماعه نیز، نماز در اعطان ابل، مرابض گوسفند و گاو را منوط به نظافت و شستشو دانسته‌اند و نماز در مرابط اسب و استر را روا ندانسته‌اند. شیخ طوسی، رخصت مذکور را حمل بر حال ضرورت و خوف بر ضایع‌شدن مال دانسته و در ادامه، روایت محمد بن مسلم را بیانگر آن دانسته است (طوسی، ۱۳۶۵، ج۲، صص۲۲۰-۲۲۱). در «استبصار» نیز، جواز این دسته از روایات را ناظر به زمان ضرورت و خوف از ضایع‌شدن متاع (طوسی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۳۹۵) و در «مبسوط»، نماز در مرابض الغنم را بدون ایراد دانسته است (طوسی، ۱۳۸۷، ج۱، ص۸۶). شیخ حر عاملی نیز، قائل به جواز نماز در مرابض الغنم و البقر است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج۵، ص۱۴۵).

در خصوص نماز در مرابض الغنم، به تعبیر علامه حلی، بیشتر دانشمندان امامی، به عدم کراهت حکم کرده‌اند (حلی، ۱۴۱۲، ج۴، ص۳۲۳). البته، در «المختلف»، نظر مشهور دانشمندان امامی را کراهت نماز در مرابض الغنم دانسته است (حلی، ۱۴۱۳، ج۲، ص۱۰۳). ابوالصلاح نیز، قائل به عدم جواز نماز در مرابض الغنم است (ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۳، ص۱۴۱؛ مجلسی، ۱۴۰۴،

ج۸۰، صص۳۲۶-۳۲۷؛ عاملی، ۱۴۱۹، ج۶، صص۱۹۲-۱۹۳). به گفته علامه مجلسی، ظاهر عدم کراهت مطلق نماز در مرابض گاو و گوسفند است. البته، مستحب است، با آب شست‌وشو شود (مجلسی، ۱۴۰۴، ج۸۰، صص۳۲۶-۳۲۷).

به جز حکم عدم جواز از ناحیه ابوالصلاح، کراهت یا عدم کراهت، دو نظر مشهور فقیهان امامی است. احتمال استحباب نماز در مرابض الغنم، اصلاً مستندی ندارد. از آنجا که سیره اهل‌بیت(ع)، پیاده‌سازی سیره ناب نبوی است، از این زاویه نیز، تقید مستمر نبوی در اقامه نماز در مرابض الغنم مخدوش است. البته، چه‌بسا از باب ضرورت، بعید نباشد که با پاکیزه نمودن مکان، به اقامه نماز پرداخته باشند که این احتمال نیز، به دلیل عدم ثبوت ضرورت در آن دوران، به دلیل وجود مکان مناسب برای نماز ـ اعم از خانه ابو ایوب و مسجد متصل به مسجد نبوی، تقید ویژه به اقامه جماعت و حضور حداکثری مسلمانان در نماز جماعت ـ بعید است.

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر، نتایج ذیل حاصل شد:

۱. نزاهت والای نبوی، پاکیزگی و اسوه‌بودن ایشان و برگزیدن بهترین مکان برای نماز نشان می‌دهد، بر فرض صدور برخی از گونه‌های جواز، خود ایشان از این امر خودداری می‌کردند و ضرورتی برای نماز در چنان اماکنی وجود نداشت؛ مخصوصاً، با تأکید ویژه ایشان بر نماز جماعت و طعنه‌زدن دشمنان به ایشان در صورت نمازخواندن در مکان‌های نامناسب. بنابراین، گونه‌های جواز، بیانگر جواز برای مردم در حال ضرورت است و تقید ایشان را ثابت نمی‌کند. بدین ترتیب، این گونه از روایات، مؤید گونه اول و دوم روایت نیست.

۲. در نقد توجیه اطلاق مرابض الغنم از باب اسم علم که قبل از ساخت مسجد محل نگهداری شتر و گوسفند بوده است، گفتنی است که کاربرد لغوی «مِربد» به معنی محل نگهداری خرما و خشک‌کردن، تبادر معنای حقیقی مرابض الغنم از عبارات روایت اول انس بن مالک، نه از باب مجاز و اطلاق از باب اسم علم، نبود قید خاصی از باب قرینه صارفه در روایت، تبادر معنای حقیقی مرابض الغنم از گونه دوم روایت، تعارض معنای مجازی با گونه‌های سوم تا هفتم روایت که بیانگر نماز در مرابض الغنم به معنای حقیقی آن است، برداشت معنای حقیقی توسط محدثان و شارحان کتب شش‌گانه، تعارض با گزارش‌های مشهور اقامه نماز در زمین مهیاشده توسط اسعد بن زراره پیش از هجرت و نیز، تعارض با گزارش‌های مشهور بستان بودن زمین مسجد، توجیه احتمال تسمیه از باب مجاز در توجیه روایت انس بن مالک را رد می‌کند.

۳. گونه‌های سوم تا هفتم، نهایتاً، بیانگر «اذن و جواز مطلق» یا «استحباب»، «جواز از باب ضرورت» و «تخییر» است. ازاین‌رو، بعضی از این روایات، با برخی دیگر در تعارض است. بنابراین، بعضی از گونه‌های نقل، به دلیل اضطراب متنی و تعارض دلالی فاقد اعتبار است یا روایاتِ بیانگر «اذن و جواز مطلق» یا «استحباب»، توسط روایات «جواز از باب ضرورت» نسخ شده باشد. حتی با فرض پذیرش جواز از باب ضرورت ـ که گویی ناسخ یا مقیِّد روایات دیگر بوده و بر آنها حکومت دارد ـ در تعارض با تقید مستمر رسول خدا(ص) در نمازخواندن در مرابض الغنم است.

۴. بر پایه گزارش بخاری، بیهقی، ابن‌کثیر و ذهبی که مکان مسجد نبوی، «مربد للتمر» ذکر شده است، بعید نیست که به دلیل نقل مشابه لفظی «مرابد» به «مرابض» تغییر یافته باشد؛ گویی زمین مسجد، قبلاً مربد تمر بوده، نه مربد شتر و گوسفند. سپس، در مقام نقل شفاهی و عدم ضبط و دقت کافی در نقل روایت گونه اول و دوم، از ناحیه برخی راویان و شباهت نسبی لفظی مربد با مربض، به مرور نمازخواندن در مرابد (للتمر) به مرابض تغییر یافته است. گرچه احتمال تصرف و تعمد از ناحیه برخی راویان چون انس بن مالک و شعبه، بعید نیست.

۵. گونه دوم، شهرت بیشتری نسبت به گونه اول دارد؛ ولی گونه اول و دوم، به دلیل قید «یصلی فی مرابض الغنم»، با روایت مشابه انس، دچار اضطراب متنی است؛ زیرا در روایت احمد بن حنبل و ابن‌ماجه از انس، قید «یصلی فی مرابض الغنم» نیست: «يُصَلِّي قَبْلَ أَنْ يُبْنَى الْمَسْجِدُ، حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ». ابن‌اثیر این گزارش را صحیح می‌داند. بنابراین، گونه دوم روایت، دچار اضطراب متنی و دارای قید زائد «و یصلی فی مرابض الغنم» است که قدر متیقن، همان نقل بدون زائد است. بدین ترتیب، قید «یصلی فی مرابض الغنم»، قید نوافزوده‌ای به روایت ورود پیامبر اکرم(ص) به مدینه و ماجرای زمین مسجد است که از ناحیه انس، در برخی گونه‌های این روایت، به صورت قید زائد، نقل شده و منجر به شکل‌گیری گونه دوم روایت شده است، این نقل بعدها به اختصار، تغییر و تحریف اثرگذار در معنا، از ناحیه شعبه ـ که متفرد در نقل روایت مختصر بوده است ـ برای راویان بعدی، نقل شده و گونه اول روایت را شکل داده است. گونه اول، گونه مختصر و تغییریافته از گونه دوم مضطربی است که گونه دوم، خود گونه مشتمل بر قید زائدی است که قید «یصلی فی مرابض الغنم» ندارد: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ(ص) يُصَلِّي قَبْلَ أَنْ يُبْنَى الْمَسْجِدُ، حَيْثُ أَدْرَكَتْهُ الصَّلَاةُ».

منابع و مآخذ

ـ قرآن کریم.

ـ نهج البلاغة. (بی‌تا). گردآورنده: سید رضی، محمد بن حسین. دار الهجرة.

ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله. (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغة. مکتبة آیة‌الله المرعشی(ره).

ابن‌اثیر جزری، علی بن محمد. (۱۴۰۹). أسد الغابة فی معرفة الصحابة. دار الفکر.

ابن‌اثیر جزری، علی بن محمد. (۱۳۸۵). الکامل في التاریخ. دار صادر.

ابن‌اثیر جزری، مبارک بن ابی الکرم. (بی‌تا). النهایة في غریب الحدیث و الأثر. اسماعیلیان.

ابن‌بابویه، محمدبن‌علی. (۱۳۶۲). الأمالی. المکتبة الإسلامیة.

ابن‌بابویه، محمدبن‌علی. (۱۴۰۳). الخصال. جامعة المدرسین.

ابن‌بابویه، محمدبن‌علی. (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. جامعة المدرسین.

ابن‌حجر، احمد بن علی. (۱۴۱۵). الإصابة فی تمییز الصحابة. دار الکتب العلمیة.

ابن‌حجر، احمد بن علی. (۱۴۰۴). تهذیب التهذیب. دار الفکر.

ابن‌حجر، احمد بن علی. (۱۴۲۲). نزهة النظر فی توضیح نخبة الفکر. به کوشش عبدالله بن ضیف الله رحیلی، مکتبة الملک فهد.

ابن‌حجر، احمد بن علی. (بی‌تا). فتح الباری شرح صحیح البخاری. دار المعرفة.

ابن‌جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۲). المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک. دار الکتب العلمیة.

ابن‌سعد واقدی، محمد. (۱۴۱۰). الطبقات الکبری. تحقیق‌محمد عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة.

ابن‌سید الناس. محمد بن احمد. (۱۴۱۴). عیون الأثر فی فنون المغازی و الشمائل و السیر. تعلیق ابراهیم محمد رمضان، دار القلم.

ابن‌عبد البر، یوسف بن عبد الله. (۱۴۱۲). الاستیعاب فی معرفة الأصحاب. تحقیق علی محمد البجاوی، دار الجیل.

ابن‌قتیبه دینوری، عبد الله بن مسلم. (۱۹۹۲). المعارف. تحقیق ثروت عکاشة، الهیئة المصریة العامة للکتاب.

ابن‌کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷). البدایة و النهایة. دار الفکر.

ابن‌ماجه قزوینی، محمد بن یزید. (۱۴۱۸). سنن ابن ماجه. تحقیق بشار عواد معروف، دار الجیل.

ابن‌منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. دار صادر.

ابن‌هشام حمیری، عبدالملک بن هشام. (بی‌تا). السیرة النبویة. دار المعرفة.

ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم الدین. (۱۴۰۳). الکافي في الفقه. تحقیق رضا استادی، کتابخانه امام امیر المؤمنین(ع).

ابوداود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۲۰). سنن أبي داود. تحقیق سید ابراهیم، دار الحدیث.

احمد بن‌حنبل. (۱۴۱۶). مسند أحمد بن حنبل. مؤسسة الرسالة.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (بی‌تا). التاریخ الکبیر. المکتبة الإسلامیة.

بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۰). صحیح البخاری. وزارة الأوقاف.

بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۹۸۸). فتوح البلدان. دار و مکتبة الهلال.
بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷). جمل من انساب الأشراف. تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، دار الفکر.
بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۰۵). دلائل النبوة. تحقیق عبد المعطی قلعجی، دار الکتب العلمیة.
ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۱۰). سنن الترمذی. تحقیق احمد محمد شاکر، دار الحدیث.
تفرشی، سید مصطفی. (۱۴۱۸). نقد الرجال. مؤسسة آل البیت(ع).
حرّ عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعة. مؤسسة آل البیت(ع).
حلبی، ابوالفرج علی بن ابراهیم. (۱۴۲۷). السیرة الحلبیة. دار الکتب العلمیة.
حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳). مختلف الشیعة في أحکام الشریعة. دفتر انتشارات اسلامی.
حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۲). منتهی المطلب في تحقیق المذهب. مجمع البحوث الإسلامیة.
خلیفة بن خیاط. (۱۴۱۵). تاریخ خلیفة بن خیاط. تحقیق فواز، دار الکتب العلمیة.
خویی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۲). معجم رجال الحدیث. مرکز نشر الثقافة الإسلامیة.
دارمی، عبدالله بن عبدالرحمن. (۱۴۲۱). سنن الدارمی. تحقیق حسین سلیم دارانی، دار المغنی.
ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد. (۱۴۱۳). تاریخ الاسلام. تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، دار الکتاب العربی.
ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد. (بی‌تا). تذکرة الحفاظ. دار إحیاء التراث العربی.
ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد. (۱۴۱۳). سیر أعلام النبلاء. مؤسسة الرسالة.
زمخشری، محمود بن عمر. (۱۹۷۹). أساس البلاغة. دار صادر.
زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۱۷). الفائق في غریب الحدیث. تحقیق ابراهیم شمس الدین، دار الکتب العلمیة.
سبحانی، جعفر. (۱۴۱۸). موسوعة طبقات الفقهاء. مؤسسه امام صادق(ع).
سمهودی، نور الدین علي بن أحمد. (۲۰۰۶). وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی. دار الکتب العلمیة.
صالحی شامی، محمد بن یوسف. (۱۴۱۴). سبل الهدی و الرشاد فی سیرة خیر العباد. دار الکتب العلمیة.
طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷). تاریخ الطبری. تحقیق محمد أبوالفضل‌ابراهیم، دار التراث.
طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰). الاستبصار فیما اختلف من الأخبار. دار الکتب الإسلامیة.
طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵). تهذیب الأحکام. دار الکتب الإسلامیة.
طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط في فقه الإمامیة. تحقیق سید محمدتقی کشفی، المکتبة المرتضویة.
طیالسی، سلیمان بن داود. (بی‌تا). مسند أبی‌داود الطیالسی. دار المعرفة.
عاملی، سیدجواد حسینی. (۱۴۱۹). مفتاح الکرامة في شرح قواعد العلّامة. به کوشش محمدباقر خالصی، دفتر انتشارات اسلامی.
عینی، محمود بن احمد. (بی‌تا). عمدة القاري فی شرح صحیح البخاری. دار إحیاء التراث العربي.
فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰). کتاب العین. هجرت.
قسطلانی، احمد بن محمد. (۱۳۲۳). ارشاد الساري لشرح صحیح البخاری. المطبعة الکبری الأمیریة.
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی. دار الکتب الإسلامیة.
مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۴). بحار الأنوار. مؤسسة الوفاء.
مسعودی، علی بن حسین. (۱۴۰۹). مروج الذهب و معادن الجوهر. تحقیق اسعد داغر، دار الهجرة.
مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲). صحیح مسلم. تصحیح محمد فؤاد عبدالباقی، دار الحدیث.
مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. کنگره شیخ مفید.
مقدسی، مطهر بن طاهر. (بی‌تا). البدء و التاریخ. مکتبة الثقافة الدینیة.
مقریزی، احمد بن علی. (۱۴۲۰). إمتاع الأسماع. تحقیق محمد عبدالحمید النمیسی، دار الکتب العلمیة.
نسائی، احمد بن علی. (۱۴۱۱). السنن الکبری. تحقیق بنداری و عبدالغفار سلیمان، دار الکتب العلمیة.

References

The Holy Quran.
Nahj al-Balagha. (n.d.). Compiled by Seyyed Razi, Mohammad bin Hossein. Dar al-Hijra. [in Arabic]
Abu Dawoud, Suleiman bin Ash'ath. (1999). *Sunan Abi Dawoud* (edited by Seyyed Ibrahim). Dar al-Hadith. [in Arabic]

Abul Salah Halabi, Taghi bin Najmuddin. (1983). *Al-kafi fe al-fiqh* (edited by Reza Ustadi). Library of Imam Amir al-Momenin[in Arabic]
Ahmed bin Hanbal. (1995). *Musnad of Ahmad bin Hanbal*. Al-Resalah. [in Arabic]
Aini, Mahmoud bin Ahmad. (n.d.). *Omdah al-Qari fi Sahih al-Bukhari*. Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi. [in Arabic]
Ameli, Seyyed Javad Hosseini. (1998). *The key of dignity in the description of the rules of al-Alamah* (edited by Muhammad Baqer Khalesi). Islamic Publications Office. [in Arabic]
Belazari, Ahmed bin Yahya. (1988). *Fotouh al-boldan*. Al-Hilal Library. [in Arabic]
Belazari, Ahmed bin Yahya. (1996). *Jomal men ansab al-ashraf* (edited by Sohail Zakkar and Riyad Zarkali). Dar al-Fekr. [in Arabic]
Beyhaqi, Ahmad bin Hossein. (1984). *Evidence of Prophethood* (edited by Abd al-Maati Qalaji). Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Bukhari, Muhammad bin Ismail. (1989). *Sahih al-Bukhari*. Ministry of Endowments[in Arabic]
Bukhari, Muhammad bin Ismail. (n.d.). *Great history*. Islamic library. [in Arabic]
Darmi, Abdullah bin Abdul Rahman. (2000). *Sunan al-Darmi Hossein* (edited by Salim Dorrani). Dar al-Mughni. [in Arabic]
Dhahabi, Shams al-Din Muhammad bin Ahmad. (1992). *History of Islam* (edited by Omar Abd al-Salam Tadmari). Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]
Dhahabi, Shams al-Din Muhammad bin Ahmad. (1992). *Sier al-A'lam al-Nobala*. The Message Foundation. [in Arabic]
Dhahabi, Shams al-Din Muhammad bin Ahmad. (n.d.). *Tazkerah al-hoffaz*. Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi.
Farahidi, Khalil bin Ahmad. (1989). *Kitab al-Ain*. Al-Hijrah. [in Arabic]
Ghastalani, Ahmad bin Muhammad. (1944). *Irshad al-Sari li Sahih al-Bukhari*. Al-Matba' al-Kubra al-Amiriyya. [in Arabic]
Halabi, Abu Faraj Ali bin Ibrahim. (2006). *Al-Halbiyyah's al-sirah*. Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Helli, Hassan bin Yusuf. (1991). *Montaha al-matlab*. Islamic Research Forum. [in Arabic]
Helli, Hassan bin Yusuf. (1992). *Mokhtalaf al-shiah fi ahkam al-shariah*. Islamic Publications Office. [in Arabic]
Horr Amili, Muhammad bin Hassan. (1989). *Wasael al-Shia*. Al-e Bayt Foundation. [in Arabic]
Ibn Abd al-Barr, Yusuf bin Abdullah. (1991). *Al-estiab fi maarefah al-ashab* (edited by Ali Muhammad al-Bajawi). Dar al-Jeil. [in Arabic]
Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid ibn Hibat Allah. (1984). *Sharh-e Nahj al-Balagha*. Ayatollah al-Mar'ashi Library. [in Arabic]
Ibn Athir Jazri, Ali Ibn Muhammad. (1965). *Al-kamel fi altarikh*. Dar al-Sader. [in Arabic]
Ibn Athir Jazri, Mubarak bin Abi al-Karam. (n.d.). *Al-Nahayah fi Gharib Hadith and Athar*. Ismailian. [in Arabic]
Ibn Athir Juri, Ali Ibn Muhammad. (1989). *Osd al-ghabah fi marefah al-sahabah*. Dar-al-Fekr. [in Arabic]
Ibn Babaweih, Muhammad bin Ali. (1992). *Man la yahzoroh al-faghih*. Jameat al-Modarresin. [in Arabic]
Ibn Babaweih, Muhammad Ibn Ali. (1983). *Khesal*. Jameat al-Modarresin. [in Arabic]
Ibn Babaweih, Muhammad Ibn Ali. (1984). *Amali*. Al-Maktaba al-Islamiya. [in Arabic]
Ibn Hajar, Ahmad Ibn Ali. (1994). *Al-esabah fi taiiz al-sahabah*. Dar al-kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Ibn Hajar, Ahmad Ibn Ali. (1994). *Tahzib al-tahzib*. Dar-alfekr. [in Arabic]
Ibn Hajar, Ahmad Ibn Ali. (2001). *Nozhat al-nazar fi tawzih nokhbat al-fekr*. School of Malek Fahd. [in Arabic]
Ibn Hajar, Ahmad Ibn Ali. (n.d.). *Fath al-Bari Sahih al-Bukhari*. Dar al-Ma'refah. [in Arabic]
Ibn Hisham Hamiri, Abdul Malik ibn Hisham. (n.d.). *Al-sirah al-kabaviiah*. Dar al-Ma'arefah. [in Arabic]
Ibn Jowzi, Abd al-Rahman bin Ali. (1991). *Al-Muntazem in the history of nations and kings*. Dar al-Kotob al-Elmiyyah .[in Arabic]
Ibn Kathir Dameshqi, Ismail Ibn Omar. (1987). *Al-bedayah wa al-nehayah*. Dar al-Fekr. [in Arabic]
Ibn Majah Qazvini, Muhammad bin Yazid. (1997). *Sunan Ibn Majah* (edited by Bashar Awad Ma'rouf, Dar al-Jeil. [in Arabic]
Ibn Manzoor, Muhammad bin Mokram. (1993). *Lesan al-Arab*. Dar al-Sader. [in Arabic]
Ibn Qutaiba Dinuri, Abdullah bin Muslim. (1992). *Al-Ma'aref* (edited by Sarvat Akashah). Egyptian General Board for Books. [in Arabic]
Ibn Saad Waqidi, Muhammad. (1989). *Al-Tabaq Al-Kubura*. Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Ibn Sayyid al-Nas. Muhammad bin Ahmad. (1993). *Eyes of Athar in Al-Maghazi and Al-Shamail and Seer techniques* (edited by Ibrahim Muhammad Ramadan). Dar al-Qalam. [in Arabic]
Khalifa bin Khayyat (1994). *The history of Khalifa bin Khayyat* (edited by Fawaz). Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]

Khoi, Seyyed Abulqasem. (1993). *Rijal al-Hadith dictionary*. Islamic Culture Publishing Center.
Koleyni, Muhammad bin Yaqoub. (1986). *Al-Kafi*. Islamic Bookstore. [in Arabic]
Maghdesi, Motaher bin Taher. (n.d.). *Beginning and history*. Religious Culture Library. [in Arabic]
Majlesi, Muhammad Baqer bin Muhammad Taghi. (1984). *Bihar al-Anwar*. Al-Wafa Foundation .[in Arabic]
Masoudi, Ali bin Hossein. (1989). *Morawej al-Dhahab wa Ma'aden al-Jawhar* (edited by Asad Daghar). Dar al-Hijra. [in Arabic]
Meghrizi, Ahmad bin Ali. (1999). *Emtaa al-asmaa* (edited by Muhammad Abdulhamid Al-Namisi). Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Mofid, Muhammad bin Muhammad. (1992). *Al-Irshad*. Sheikh Mufid Congress. [in Arabic]
Muslim bin Hajjaj. (1991). *Sahih Muslim* (edited by Muhammad Fouad Abdul Baqi). Dar al-Hadith. [in Arabic]
Nesa'i, Ahmad bin Ali. (1990). *Al-Sunan al-Kubara* (edited by Bandari and Abdul Ghaffar Suleiman). Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Salehi Shami, Muhammad bin Yousuf. (1993). *Sabal al-Huda and al-Rashad in the biography of Khair al-Abad*. Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Samhoudi, Nuruddin Ali bin Ahmad. (2006). *Wafa al-Wafa be Akhbar al-Mustafa*. Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]
Sobhani, Jafar. (1997). *Encyclopedia of classes of jurists*. Imam Sadiq Institute. [in Arabic]
Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1967). *Tarikh al-Tabari* (edited by Muhammad Abu al-Faḍl Ibrahim). Dar al-Torath. [in Arabic]
Tafreshi, Seyyed Mustafa. (1997). *Naghd al-rejal*. Al-e Bayt Foundation. [in Arabic]
Tayalasi, Suleiman bin Dawoud. (n.d.). *Musnad Abi Dawoud al-Tayalasi*. Dar al-Ma'arefah. [in Arabic]
Tirmidhi, Muhammad bin Isa. (1989). *Sunan al-Tirmidhi* (edited by Ahmad Muhammad Shakir). Dar al-Hadith. [in Arabic]
Tousi, Muhammad bin Hassan. (1967). *Al-Mabsut fi Figh al-Imami* (edited by Seyyed Muhammad Taqi Kashfi). Al-Murtazawi Library. [in Arabic]
Tousi, Muhammad bin Hassan. (1970). *Al-Istbasar Fi ma Okhtolef Men al-Akhbar*. Islamic Bookstore. [in Arabic]
Tousi, Muhammad bin Hassan. (1986). *Tahzib al-Ahkam*. Islamic Bookstore. [in Arabic]
Zamakhshari, Mahmoud bin Omar. (1979). *Asas al-balaghah*. Dar al-Sader. [in Arabic]
Zamakhshari, Mahmoud bin Omar. (1996). *Al-Fiqh fi Gharib al-Hadith* (edited by Ebrahim Shams al-Din). Dar al-Kotob al-Elmiyyah. [in Arabic]